

UOT 82.091

MÜƏLLİF İRONİYASI VƏ BƏDİİ TƏXƏYYÜL (E.Hüseynbəylinin “Azıx” romanı əsasında)

MƏMMƏDOVA TÖRƏ KAMAL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

toramammadova@gmail.com

Açar sözlər: Azıx, E.Hüseynbəyli, roman, ironiya, azıxantrop, bədii təxəyyül

Postmodernizm ədəbi hadisə kimi nəsrin struktur inkişafına təsir edir. XX əsrin əvvəllərində simvolizm, realizm, sentimentalizm və romantizmin inkişaf etmiş strukturu postmodernizmdə yeni funksionallıq qazanır, nəsr yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Mətnin kollaj, montaj effekti, təhkiyə quruluşunda dəyişiklik roman formalarının dəyişməsinə, romanın hibridləşməsinə (sintezinə) səbəb olur. Müəlliflər klassik mövzulara müraciət edir, klassik ideya parodiyaya məruz qalır, yazıçının təhkiyəsində yeni məzmun qazanır.

Kanonik ənənələri dərk edən yazıçı qəhrəmanın obrazına ironik diskursda yanaşır, bununla da, sadəcə milli ədəbi ənənənin yaşarlılığını və onunla yeni nəsrin qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirmir, eyni zamanda milli ənənənin çağdaş şüurun modern özəlliklərinə uyğun transformasiya imkanını göstərir.

Müasir bədii mətn, həmçinin sosial və psixoloji, utopik və antiutopik, alternativ tarixin təsviri kimi keyfiyyətləri birləşdirərək, janrların sintezinə cəhd edir. Burada postmodernist təsvirin aktivləşməsini görürük: şəxsiyyətə sərbəst yanaşma, reallığa ironiya, ikili təsvir, söz oyunu, əlaqəsiz mətn, dağınıq süjet və s.

C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin və b. yaradıcılığında öyrənilən və yalnız qəhrəmanların özünə aid edilən “ikili təsvir” (məs., T.Əlişanoğlu) mövzusu indi janrın əsasında, mətnin strukturunda özünü göstərir. Yeni romanda mətnin strukturunun ikili təsvir üzərində qurulması əsas estetik hadisəyə çevrilir. Müasir romanda sosial mühitin özündən doğan qəhrəmanı bir şəxsiyyət kimi dərk etmək, onu bütün ziddiyyətli keyfiyyətləri ilə bərabər qəbul etmək, nə istədiyini, nə bacardığını, hansı məzmunla, xarakterə malik olduğunu, həmçinin sosial mühitə necə uyğunlaşdığını, fərdiləşdiyini öyrənmək kimi məsələlər daha çox önəm daşıyır.

E.Hüseynbəylinin “Azıx” romanı bu keyfiyyətləri özündə cəmləyir. Müəllifin ikili təsviri, mühitin özündən doğan qəhrəmanları, janr elementlərinin sintezinə cəhdi, tarixi əhəmiyyət kəsb edən mövzuya alternativ müraciəti, ironiyası, bədii təxəyyülü onun yaradıcılığının yeni roman ənənəsindən qidalandığını istisna etmir. Onu da qeyd edək ki, əsər, ilk növbədə, bizə erməni işğalı altında olan Qarabağ torpaqlarımızı, ağrı-acılarımızı xatırladır. Qarabağın Quruçay dərəsində, üç kilometr çaydan aralıda, Quruçayın indiki yatağından 200-250 metr yüksəklikdə yerləşən Azıx mağarası Qafqazda ən möhtəşəm mağaradır. Bu abidə Azərbaycan ərazisində təqribən 1.5-2 milyon il əvvəl də insan yaşadığını təsdiqləyir. Mağara ibtidai insanlar, onların təşəkkülü, mədəniyyəti, məşğuliyyəti, yaşayış tərzini, inancları haqqında məlumat verən nadir tarixi-arxeoloji mənbələrdən hesab edilir. “Azıx” mağarasının kəşfi 1960-cı ilə aiddir. Həmin ildə M.Hüseynovun başçılığı ilə aparılan ekspedisiya nəticəsində Azıxın dünyanın qədim sakinlərinin yaşadığı məskən olduğu elmə məlim olmuşdu. Qədim insana aid alt çənənin aşdırılması ilə məşğul olan Dəmir Hacıyev onun ibtidai insana məxsusluğunu müəyyənləşdirmiş və ona azıxantrop adı qoymuşdur. Təəssüf ki, 1993-cü ildən mağara erməni işğalı altındadır və heç təsadüfi deyil ki, ermənilər digər abidələrimiz kimi həmin abidəni də mənimsəmişlər. 2001-ci ildən Ermənistanın Avropa

ölkələrindən tədqiqatçılar qrupu ilə mağarada axtarışlar aparmağa başlaması və bu tədqiqatlara qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının himayədarlıq etdiyi də danılmaz faktır.

2002-ci ildə Avropa ölkələrindən professor Henri dö Lümlü olmaqla, 22 tanınmış alim Bakıya gələrək Azıx və başqa düşərgələrdən tapılmış mədəniyyət nümunələri ilə tanış olaraq onların dünya elmi üçün əhəmiyyətini qeyd etmişlər.

“Azıx” romanı, əslində tarixi materiala müraciət əsasında yazılmışdır. Lakin bu tarixi materiala E.Hüseynbəyli fərqli yanaşmış, Azıx mövzusunun gündəmə gətirməklə bərabər, ironiya, mətn içində mətn funksiyasından istifadə edərək, çağdaş sosial mühitin məişətinə, problemlərinə üz tutmuşdur. İlk öncə, yazının öz əsərinə münasibəti - yaxud da buna əsəri haqqında yığcam təhlil də, deyə bilərik, nəzərimizi cəlb etdi: “Azıx” məzə romanıdır. Çox adam onu başa düşmədi. Mən lağ-lağı eləmişdim. Özü də yazmışdım ki, saxta vətənpərvərlərə həsr eləyirəm. Guya, hər şey bizdən başlayıb, bəşəriyyətin mərkəzi də Azərbaycandır, dünyada hamı türkdən yaranıb. Yəni başdan ayağa özümüzə... ironiya...” [1]

“Tənqidin anatomiyası” adlı əsərində N.Fran yazır: “...Biz ironiyanı vurğulamağa cəhd edərkən, başa düşürük ki, o, birbaşa yazıçı mövqeyinə bağlıdır, ehtirassız yaradılmış belə ədəbi formada birbaşa və dolayısı təsdiq elementləri yox olur. Ironiya həyatı olduğu kimi təsvir edir. Ironik yazıçı diqqəti obyektə yox, subyektə yönəldir. Sadələvh istehzaçı istehzasını reklam edir, zərif ironiya isə oxucuya imkan verir ki, özü onu (ironiyanı-T.M.) təhkiyədə tapsın”. [2, s.239]

Qeyd edək ki, E.Hüseynbəylinin öz əsəri ilə bağlı təhlilində də ironiya var və yazıçı “saxta vətənpərvərlərə” həsr elədiyi “Azıx” romanındadır çox sosial-fəlsəfi məqamları da ironiya obyektinə çevirir və oxucu bunu hiss etməkdə o qədər də çətinlik çəkmir. Müəllifin ikili təsvirlərində ironik obyekt önə keçir, heç də mətnaltıda qalmır.

Müəllif Azıx haqqında tarixi məlumatlara əsaslanaraq mağaranın tapılması haqqında rəvayətlərə üz tutur, ehtimallar yürüdür. Özünün də təsdiqlədiyi kimi, bu ehtimallar, bəzən ironik xarakter daşıyır. Yazının fantaziyası sərhədləri keçir. Müəllif, bəzən mətnlərarası əlaqə yaratmağa belə çətinlik çəkmir. Yazının Kaliforniyada təhsil alan uşaqlıq dostu İmranbəylə görüşməsi, onunla azıxantropu bağlı söhbətləri romanın əsas mətnini təşkil edir. İmranbəyin Amerika elmi müəssisəsində çalışıb, hansısa maddənin tərkibini tapıb Azərbaycana qaçması, həmin maddənin köməyi ilə azıxantropu yaratması və evdə ona qulluq etməsi fantastik təxəyyülün məhsuluna çevrilir.

Qroteksi artıraraq adi insanların həyatını fantastik şəkildə təsvir edən müəllif, bəzən fantastik sərhədlərdən də kənara çıxır, bununla da nəinki oxucunu təsiri altına alan, dinamik, gözlənilməz süjetlə cəlb etmək istəyir, həmçinin oxucuya qəhrəmanları, hadisələri, insan münasibətlərini dərk etməyə kömək edir.

Hər yeni söhbətə “bəyim hey!!! Görək daha nələr olmuş...”- sözlərilə keçən müəllif, həm də dastan söyləyən ozanı xatırladır. Yeri gəldi-gəlmədi, söhbəti yarımçıq qoyub sabaha saxlayan İmranbəyin nağılları “Min bir gecə” nağıllarını yada salır, baxmayaraq ki, yazıçı əsərdə bu nağılları “Yeddi gözəlin nağılı” ilə də müqayisə edir. Heç olmasa, orada oxucu səbirsizliklə nağılın davamını gözləyirsə, burada oxucu mətndən bezir, onu güclə oxuyur. Yazıçı da, bəlkə bunu duyduğundandır ki, tez-tez mətndən kənara çıxaraq sosial-fəlsəfi notlara köklənir, oxucunu cəlb etmək istəyir: “Qürur yox, qürursuzluq dəbdəydi. İndi “ən varlı adam borcu olmayandır” [2, s.13), “Bir az müsəlman, bir az da yəhudi olmaq lazımdır” və s. [3, s.19]

Z.Serova “XX-XXI əsrlərin başlanğıcında rus nəsrində roman formalarının transformasiya yolları” adlı əsərində yazıçıların ənənəvi qaydaları pozaraq fantasmaqoriya, irrealıq, mifologiyaya müraciətlərini bununla əlaqələndirir ki, müəlliflər onları narahat edən problemləri bu yolla dərin və çoxmənalı şəkildə ifadə etməyə imkan tapırlar. [4] Görünür, E.Hüseynbəyli, bəzən müvəffəq olmasa da, məhz bu ampuadan çıxış etməyə çalışır.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından biri yazıçıdır. Yazmağı tərgitdiyini deyən və bunu kitab alan və oxuyanın yoxluğu ilə əlaqələndirən yazıçı-qəhrəman sanki yeni bir süjet tapması ilə sevinir. Bu zaman onun məşhurlaşmaq, tanınmaq, populyar olmaq mərkəzi diqqəti cəlb edir. İmranbəy yazıçı-

qəhrəmanın xəyalında qurduğu obrazıdır. Baxmayaraq ki, müəllif romanda İmranbəyin azıxantropun keçmişini, taleyini, milli mənsubiyyətini araşdıraraq ona çevrildiyini göstərirsə, əsərin sonunda "qeyrət çəkən vətənpərvər yazıçının" (burada ironiya olsa belə) özünün İmranbəyə çevrildiyini müşahidə edirik. "Çölə çıxdım. Arvadım məni görəndə qəşş eləyib yerə yıxıldı. Deyəsən, onun ürəyi getmişdi..." (3.76). Burada qadının onun görkəmindən qorxdığını görürük. Özü də öz əksini güzgüdə görəndə eyni halı keçirir: "Üzüm tükün içində itmişdi, sifətim deformasiya olmuşdu: üzüm uzanmış, alnım dombalmış, gözlərim çuxura düşmüşdü. Mən oydum-İmranbəy. Bəşərin əziz-xələf qohumu". [3, s.79]

İmranbəyin dəlixanaya göndərildiyini deyən MTN işçisi yazıçıya deputatlıq, ya da müdirlik təklif edəndə yazıçı "qeyrət, şərəf, vicdan" axtarışına çıxır, tərəddüd keçirir və belə qənaətə gəlir ki, "ulu babalarımızın sümükləri və qəbirləri bizim nəyimizə lazımdır? Onlar artıq köhnəliblər..., özü də çox-çox uzaqdadırlar. Ruhları da bizdən inciyib. Onları güllələyiblər. Bizim ucbatımızdan!" [3, s.77]

Yazıçı-qəhrəman öz təbiətindən uzaqlaşır, bəzən azad və cəsarətli, bəzən isə passiv, sönük, tənha görünür, gələcəyə ümidlərini itirir. Universal insan dəyərlərinin devrildiyini, sosial şəraitin insanın mənəvi dünyasını məhv etdiyini görürük.

Beləliklə də, həqiqətən, İmranbəyin (burada artıq yazıçı-qəhrəmanın!) "vətənpərvərliyi" göz deşir. Qeyrətini, namusunu pula, şöhrətə, vəzifəyə satır.

Dəlixana isə əsərdə müəllifin ironiya ilə vurğuladığı, amma altında gizli mənalar yatan "əsl bəşəriyyətin gizləndiyi yer"dir. Yəni ağıllı adamlar, xalqın taleyi, tarixi ilə maraqlanan adamlar öz inadlarından əl çəkmədikdə, "dəli"yə çevrilir, dəli adlandırılır, bu adla da cəmiyyətdən təcrid edilirlər. Belə ki, əsərdə İmranbəyin əmisi ilə eyni tale yaşadığını da öyrənirik. Amerikanın o vaxtkı prezidentinə sovet hökumətindən şikayət məktubu yazan əmisinin, öncə eksperimentləri məhv edilmiş, sonra özü dəlixanaya salınmışdır. İmranbəysə, guya özünü dəliliyə vuraraq Amerikadan vətənə qaçmışdı, öz kəşfinin qurbanı kimi son ünvanı da dəlixana olur.

Əsərə daxil edilən İbrahim dayı ilə bağlı əhvalatla İmranbəyin əhvalatı arasında əlaqə də mətn içində mətn yaratmaq iddiasından irəli gəlir. Uşaqlıqda lal-kar bacısını itirən İbrahimin lal-kar uşaqlara baxa-baxa onlara çevrilməsi (lal-kar olması) ilə homonid üzərində eksperiment aparan İmranbəyin özünün yavaş-yavaş ona çevrilməsi arasında oxşarlıq tapan müəllif birdən-birə miflərə müraciət edir, nağıl motivlərini sintez edir. Bu zaman İmranbəy özünü azıxantropun nağılı və Dədə Qorqud adlandırır. Miflərə müraciət edən yazıçı onları müasir dövrə uyğunlaşdırır, əlaqə yaradır: "Çox işlədik, çox yedik, çox gəzdik, çox bildik, amma ruhlarımızı qoruya bilmədik... Yağılar ruhlarımızı oğurladılar. Ruhlarsız biz heç nəyik". [3, s.42]

Müəllif mifə müraciətlə yeni mif yaradır, eyni zamanda müasir dünyanın fantasmaqorik obrazını təqdim edir, hər yerdən əli üzülən tənha qəhrəmanı məişətin problemləri düşündürür.

Əslində, müasir romanlarda mifə qayıdış, yeni mif yaratma, mifoloji mövzular geniş yer alır və özünəməxsus məna daşıyır. Müasir əsərlərdə müəlliflər ən real hadisələrin təsvirində belə mifik düşüncədən, mistik anlayışlardan bəhrələnməyə cəhd edirlər. Konfliktdən dərinləşdirərək, hadisələri irreal düşüncə və irreal dünya ilə bağlılıq üzərində qururlar. Ağılı qəbul etmədiyi fantasikadan ən qədim insanlar haqqında nağıllara-miflərə keçən E.Hüseynbəyli də mətn daxili nağıllara siyasi don geydirməklə öz ironiyasının altında bəzi düşündürücü məqamlara işıq salır. "Niyə bizim hər şeyimiz Amerikaya aparılmalıdır?" [3, s.76], yaxud "bütün dünyanı idarə edən amerikalılardır... Heç bilirsən agentliyimiz kimin hesabına fəaliyyət göstərir?!" [3, s.74]

Yazıçı siyasi üsluba yer verir. Mətnin alınmadığı, çətin oxunduğu məqamlarda sanki oxucunu itirəcəyindən qorxub onu bu yolla cəlb etməyə çalışır. "Amerika bir gün hamını zəlil gününə qoysa, gen yaddaşımızı zombiləşdirsə və nəvələrimizin qanına yeritsə, gec olacaq... Bütün müsəlman dünyasını qanına qəltan elədi, indi İranı hədələyir, sonra Türkiyəni vuracaq və sonra bizi..." [3, s.35]

Müəllif azıxantropu bəşər adlandırır. Bəşər övladının, bəşərin yoxa çıxması qeyrətin, ləyaqətin, namusun, milli mahiyyətin itirilməsi kimi təəssüf doğurur. İmranbəyin millətə yazdığı gələrək onu özünə inamsız, güvənsiz, torpaqlarını ona-buna, gədə-güdəyə pay edən, yaddaşsız,

unutqan xalq adlandırması da müəllifin daha çox ironik baxışlarından irəli gəlir. Əsərin əvvəlində İmranbəy, sonunda isə yoxa çıxan yazıçı-qəhrəmandır. Yoxa çıxma – heç olma, itmə özündən qaçma, özü olmaqdan qorxma kimi simvollaşır.

Onu da qeyd edək ki, müəllif “Azıx” mövzusunda toxunmaqla (özünün iddia elədiyi kimi ironik tərzdə olsa belə), onu gündəmə gətirir, Azıxı Azərbaycanın qiymətli məbədi kimi yada salır, onun haqqında oxucunu bilgiləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynbəyli E. Məndə bir az özündən demək var (Ayxan Ayvazla müsahibə) <http://yenizaman.az/v5/w58456/.../#.XLhNx-gzbIU>
2. Фрай Н. Анатомия критики // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. М., 1987, с.239
3. Hüseynbəyli E. Azıx // Azərbaycan jurnalı, №5. Bakı, 2012.
4. Серова З. Пути трансформации романной формы в отечественной прозе рубежа XX-XXI веков. <http://cheloveknauka.com/puti-transformatsii-romannoy-formy-v-otechestvennoy-proze-rubezha-xx-xxi-vekov>

РЕЗЮМЕ

АВТОРСКАЯ ИРОНИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФАНТАЗИЯ

(по роману Э. Гусейнбейли «Азых»)

Маммадова Т.К.

Ключевые слова: *Азых, Э.Гусейнбейли, ирония, художественная фантазия, роман, миф*

В статье анализируются цель и предмет авторской иронии на примере романа Э.Гусейнбейли «Азых», исследуются границы художественного воображения. Автор обращается к различным жанровым элементам, синтезируя фэнтезийные, мифические и реалистичные описания, выражает социальные проблемы глубоко и неоднозначно. Подчеркивая иронические образы, в сущности, сосредотачивает внимание на реалиях дня в социальной среде.

Надо отметить, что, Азых самая магическая пещера на Кавказе. Этот памятник подтверждает существование человека на территории Азербайджана около 1,5-2 миллиона лет назад. Автор ссылаясь на тему «Азых» (хотя иронично, как он утверждает), упоминает его как драгоценный храм, информируя об этом читателя.

SUMMARY

AUTHOR'S IRONY AND ARTISTIC IMAGINATION

(based on E. Huseynbeyli's novel "Azikh")

Mammadova T.K.

Key words: *Azikh, E. Huseynbeyli, irony, artistic fantasy, novel, myth*

The thesis analyzes the purpose and object of the author's irony based on E. Huseynbeyli's novel "Azikh" and examines the boundaries of artistic imagination. The writer addresses various genre elements, synthesizes fantasy, mythical and realistic descriptions, tries to express social problems in a multidimensional manner while emphasizing ironic images but in essence focuses on the realities of the day and the social environment. The thesis examines these points.

It should be noted that Azikh is the most magnificent cave in the Caucasus. This monument confirms the existence of human beings in the territory of Azerbaijan about 1.5-2 million years ago. By referring to the “Azikh” theme (although ironically, as he claims), the author attracts attention to it, reminds Azikh as a precious temple in Azerbaijan, informs the reader about it.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.02.2020
	Son variant	06.05.2020